

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Simpozijum Duhovna kultura Ilira : [Herceg-Novi, 4-6. novembra 1982]: Symposium Culture Spirituelle des Illyriens

Benac, Alojz (urednik)

1984.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/820>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA

Knjiga LXVII

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 11

SIMPOZIJUM

DUHOVNA KULTURA ILIRA

[Herceg-Novi, 4—6. novembra 1982]

Redakcioni odbor:

ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ I EDINA ALIREJSOVIĆ

Urednik

ALOJZ BENAC,

redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

Tehnički urednik

ENES EKIĆ

Sarajevo

1984

NENAD CAMBI

SEPULKRALNI SPOMENICI ANTROPOMORFNOG KARAKTERA KOD ILIRA

Da li je postojala autentična ilirska umjetnost u protohistorijsko i historijsko doba, teško je utvrditi, usprkos toga što nam je preostala relativno bogata kulturna baština. Što je, međutim, u toj baštini autentično i specifično, a što posuđeno ili pak tuđe provenijencije, vrlo je nezahvalno pokušati razlučivati. Tome je razlog što su područja naseljena Ilirima i srodnim plemenima bila u sferi kulturne radijacije Grčke, Etrurije, a i drugih regija u kojima je likovna umjetnost vrlo rano dosegla visoku razinu. Još snažniju penetraciju likovnih forma, ideja, načina oblikovanja, materijala i ikonografije donosi rimsko doba, pa je tada još teže izdvojiti istinsku ilirsku komponentu u razvoju umjetnosti ovih naših geografskih prostora. Umjetnost i kulturu tog doba bi, stoga, trebalo nazivati ilirsko-rimskom, na način kao što Francuzi upotrebljavaju termin gallo-romain.

Na čitavom širem ilirskom području monumentalna skulptura u pred-rimsko doba javlja se u dvije regije: u Istri, osobito oko Nezakcija¹, te u zapadnoj Bosni, uglavnom oko Bihaća². Nije isključeno da će se takve

¹ Prilikom rada na skulpturama iz Nezakcija služio sam se sljedećom literaturom: P. Sticotti, *Relazione preliminare sugli scavi di Nesazio*. Atti e memorie XVIII, 1902.; P. Sticotti, *Scavi di Nesazio*. Atti e memorie XIX, 1903.; A. Puschi, *Nesazio Pola*. Atti e memorie XXI, 1905.; A. Puschi, *Nesazio, Scavi degli anni 1906, 1907 e 1908*. Atti e memorie XXX, 1914. A. Gnirs, *Sakrale Denkmale und Heiligtümer Kastellierkultur in Südtirol, Istria Praeromana*. Karlsbad 1925.; B. Tamaro, *A proposito di alcune sculture di Nesazio*. *Bulletino di paleologia italiana* XLVIII, 1925.; J. Mladin, *Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija*. Pula 1964. Osim gore navedenih, koristio sam se i brojnim drugim radovima spomenutih, a i nekih drugih autora.

² Prilikom rada na japodskim kamenim spomenicima služio sam se sljedećom osnovnom literaturom: M. Hoernes, *Vorrömische Grabstein von Jezerine*.

skulpture još pronaći i u drugim područjima koja su naseljavali Iliri, ali je ipak gotovo sigurno da je u mnogim ilirskim krajevima nikad nije ni bilo. Očito je da su za nastajanje i razvoj ove skulpture bili nužni odgovarajući uvjeti u društvu, u prvom redu prava kulturna klima i dobra materijalna baza. Sam kontakt s regijama u kojima je postojala razvijena antička umjetnost nije, naravno, u tom pogledu bio dovoljan, iako se ne može zanijekati značenje takvih dodira. I prije tih kontakata na ilirskom tlu je bilo skulpture, samo su oni potakli upotrebu kamena i djelovali na formiranje umjetničkih vizija. Prema tome, još smo daleko od pouzdanih i kompleksnih odgovora na pitanje o razlozima pojave velike kamene skulpture kod Ilira i u tom pravcu treba još dalje istraživati.

Skulptura Histra i Japoda, u znatno manjem opsegu i Ilira drugdje na Balkanu uglavnom je sepulkralnog karaktera. Za skulpturu kod Japoda to se može reći bez rezerve, jer se ona nalazi na urnama kojih je sepulkralni karakter izvan sumnje. Namjena dva ili tri spomenika, doduše, nije potpuno sigurna, ali uvjeren sam da je i u tim slučajevima sepulkralni karakter ipak jasan, a o tome će još biti riječi kasnije. S druge strane, nezakcijska grupa spomenika je pronađena na nekropoli tog histarskog utvrđenog naselja i sva je prilika da je, barem u većem dijelu, treba promatrati kao sepulkralnu³. Šteta je što se za primjerke skulpture iz drugih lokaliteta u Istri ne znaju okolnosti nalaza⁴.

U ovom prilogu ne mogu se, na žalost, osvrnuti na čitav kompleks skulpture i općenito umjetnosti koja se javlja na Balkanu, jer bi za to trebalo znatno više prostora nego što predviđa jedan koreferat. Nadam se ipak da ću jednom drugom prilikom imati više mogućnosti da iznesem neke svoje poglede na cjelokupnu kamenu skulpturu ilirskog područja. Ovdje ću se, stoga, pozabaviti samo problemom najavljenim u naslovu, koji je marginalan u odnosu na čitav raspoloživi materijal.

Kod Histra i Japoda pojavljuju se vrlo rano, čini mi se možda već pri samoj pojavi skulpture u te dvije oblasti, primjerci nadgrobnih stela antropomorfno karaktera. Ti se tipovi stela, doduše, međusobno dosta razlikuju po formi, ali su ipak, po mom mišljenju, nastali na temelju identičnog poimanja nadgrobnog spomenika kao lika heroiziranog pokojnika.

Među fragmentima koji su se nalazili u Regionalnom muzeju u Bihaću, B. Raunig je otkrila jedan zanimljiv fragment (T. I, 1)⁵. On je po obliku podsjećao na urnu, a kako nije imao neke osobito atraktivne ukrase, ostao je do tada gotovo neuočen. B. Raunig je zapazila da je fragment obrađen s obje strane: na prednjoj strani je nakit, a na stražnjoj pletenica pružena

WMBH III, 1895; M. Hoernes, *Bruchstück eines zweiten vorrömischen Grabstein aus Gegend von Bihać*. WMBH V, 1897; D. Sergejevski, *Neue Aschekisten aus Ribić*. Prähist. Zeitschrift XXVII, 3—4, 1936; D. Sergejevski, *Japodske urne*. GZM N. S. IV—V, 1949—50; I. Čremošnik, *Spomenik sa japodskim konjanicima iz Založja kod Bihaća*. GZM. N. S. XIV, 1959. R. Vasić, *Hronološka podjela japodskih urni*. Živa antika XVI, 1967.; B. Raunig, *Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici*. Starinar XXIII, 1972. Osim gore navedenih, koristio sam se i brojnim drugim radovima spomenutih, a i nekih drugih autora.

³ Usp. J. Mladin, o. c. str. 8 i d.

⁴ Kao što je slučaj s dvostrukom glavom (Usp. J. Mladin, o. c. str. 31, Tab. XVII, 1, 1a, XX, 1), te fragmentima iz Poreča i Buja (usp. J. Mladin, o. c. str. 23, Tab. IX, 3, 4).

⁵ B. Raunig, o. c. str. 29 i d., Tab. I, 1a—c.

niz leđa, tako da je s pravom zaključila da se radi o stiliziranoj ženskoj figuri sličnoj poznatom idolu iz Dalja⁶. Na temelju toga, ona je, nadalje, pretpostavila da se i u ovom slučaju također radi o idolu⁷. Na identičan način interpretirala je još jedan fragment, koji je, međutim, znatno više oštećen, a i sam je po sebi manje jasan⁸. Te nejasnoće pripisala je naknadnoj preradi⁹. Nema sumnje da je B. Raunig vrlo dobro zapazila da fragmenti nisu inače uobičajene urne i da pokazuju odlike stilizirane ljudske figure, ali ipak ne bih se mogao složiti s njenom pretpostavkom da su u pitanju idoli, tj. neka vrsta kultnih statua. Protiv interpretacije fragmenata kao kultnih statua govori već i sama činjenica što je sva ostala japodska skulptura sepulkralnog karaktera. Mislim, stoga, da u okviru kategorije nadgrobnihi spomenika treba potražiti prihvatljivije rješenje. Koliko je to barem meni poznato, iz tog su perioda, u koji B. Raunig datira spomenute skulpture (8/7. st.)¹⁰, vrlo rijetki monumentalni kameni kultni kipovi¹¹. U Grčkoj su tada u kultnim mjestima drvene, mješovite, glinene, često i amorfne statue¹², a sepulkralne skulpture gotovo da i nema¹³. Stoga sam mišljenja da te fragmente treba ubrojiti u sepulkralnu umjetnost i datirati ih nešto kasnije. Oba se fragmenta, naime, mogu interpretirati kao antropomorfne stele koje su, za razliku od kultne skulpture, vrlo popularne u mnogim dijelovima Sredozemlja, kao što je, na primjer, slučaj u Italiji (Monte Gargano¹⁴, Emilija¹⁵, Abruzzi¹⁶ itd.). Ako se, pak, uzme u obzir da se od protohistorijskog perioda pa sve do penetracije Rima u mnogim oblastima Balkana očuvala antropomorfna vizija nadgrobnihi spomenika, što ću ovdje pokušati i dokazati, čini mi se opravdanim da se na temelju toga i gore spomenuti fragmenti s japodskog područja pripišu toj grupi. Zanimljivo je da je ta stela zadržala formu koja je na Balkanu bila prisutna još od kasnijeg neolitičkog razdoblja¹⁷, a koja je svoj najizrazitiji oblik dobila u vučedolskoj¹⁸ i daljskoj kulturi¹⁹. Ta je forma, dakle, kontinuirala sve do protohistorijskog doba, a tada se nepovratno gubi.

⁶ B. Raunig, *l. c.*

⁷ B. Raunig, *l. c.*

⁸ B. Raunig, *o. c.* str. 30, Vab. I, 1e.

⁹ B. Raunig, *l. c.*

¹⁰ B. Raunig, *o. c.* str. 43.

¹¹ Prve muške kamene statue u Grčkoj javljaju se u drugoj polovici 7. st. prije n. e. Usp. E. Buschor, *Frühgriechische Jünglinge*. München 1950, str. 10 i d.

¹² Usp. G. Lippold, *Die griechische Plastik*. Handbuch der Archäologie. München 1950, str. 14 i d.

¹³ Kurosi sepulkralnog karaktera počinju se pojavljivati već na početku serije monumentalne kamene plastike.

¹⁴ Usp. M. L. Nava, *Stele Daunie*. Firenze 1980.

¹⁵ Usp. G. A. Mansuelli — R. Scarani, *L' Emilia prima dei Romani*. Milano 1961, Tab. 57—60.

¹⁶ V. Cianfarani, *Antiche civiltà d' Abruzzo*. Roma 1969, str. 31. Tab. LXXXIV—V; LXXXVI—VII; LXXXVIII; LXXXIX—XCIV; XCV.

¹⁷ Usp. idole iz Vinča: M. M. Vasić, *Preistorijska Vinča III*. Plastika. Beograd 1936, T. 101 i d. S. Dimitrijević, *Idoloplastika u ladinjskoj kulturi*. Godišnjak XIII, knj. 11, 1976, Tab. I—III.

¹⁸ R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*. Zagreb 1945, Tab. 29.; T. Težak, *Vučedoler Kultgeräte aus Vinkovci*. Archaeol. Jugoslavica XVI, 1979, sl. 1—5.

¹⁹ V. Hoffiler, *Idol od ilovače iz Dalja*. VHAD XV, 1928, str. 249 i d, Tab. VI.

I kod Histra se pojavio antropomorfni tip stele koji je samo u formalnom pogledu bitno različit od gore spomenutih primjeraka s područja Japoda. Histarski primjerci su, na žalost, dosta skromni fragmenti. Nije, stoga, neobično što se oni do sada kao stele nisu interpretirali. Oni su se utopili u velikoj masi raznih fragmenata ploča slično išaranih ornamentalnim motivima. Nisam, doduše, imao prilike pregledati sve te fragmente, pa sam se oslonio samo na one koje sam mogao jasno raspoznati među publiciranim materijalom, te bi, čini mi se, vrijedilo truda jednom drugom zgodom pokušati izdvojiti sve fragmente koji bi se mogli uvrstiti u grupu antropomorfnih stela. Pretpostavljam da takvih fragmenata mora još postojati. Na histarskom području pojavljuju se, po mom mišljenju, dva tipa antropomorfni stela. Identifikaciju oba ta tipa omogućuju samo komparacije sa stelama na daunijskom području.

Prvi tip histarske antropomorfne stele izrađen je u formi ploče s polukružnim urezom na gornjoj strani, te poput ramena izvučenim kutovima. Tome tipu pripadaju dva fragmenta: jedan iz Poreča²⁰, a drugi iz Buja (T. I, 2, 3)²¹. Oba su fragmenta dosta slična, a odvojene spirale koje se nalaze na prednjoj strani izgledaju više kao ukras odjeće nego kao povezane spirale brojnih ukrasnih ploča iz Nezakcija, kojih je funkcija još nedefinirana²². Polukružno urezana gornja strana stele javlja se i na području Dauna, i to u vrlo velikom broju primjeraka, samo se na njima u sredini ureza pojavljuje izdanak koji prikazuje glavu (T. I, 4)²³. Nije isključeno da se takav izdanak nalazio i na istarskim fragmentima, ali je propao.

Drugi tip antropomorfne stele nezakcijskog kompleksa skulpture sačuvao se, čini mi se, u nekoliko primjeraka, prispjelih do naših dana također u fragmentarnom stanju²⁴. Ta se stela sastoji od tijela s izvučenim ramenima i istaknutim vratom (T. II, 1)²⁵. Vrat ima jedan ispust na koji se mogla nasaditi glava. Vrlo je indikativno što svi ti fragmenti imaju izrađenu prednju i stražnju stranu²⁶. I ta se forma može identificirati pomoću srodnih forma prisutnih na daunijskom području²⁷. U formalnom pogledu, između tih i daunijskih stela postoji frapantna sličnost i vjerujem da već letimični pogled na primjerke iz Italije opravdava našu pretpostavku (T. II, 2). Osim formalnih razloga, za predloženu interpretaciju govorili bi i ornamenti koji se na njima javljaju, jer oni pokazuju, usprkos prilične shematičnosti, da su mogli derivirati od ukrasa odjeće. Sličan izdanak koji služi kao glava drugog tipa antropomorfni stela javlja se na jednoj širokoj bazi na kojoj se nalazio i jedan figuradni prikaz (preostala su samo stopala jedne figure)²⁸. To bi

²⁰ J. Mladin, o. c. str. 23, Tab. IX, sl. 3.

²¹ J. Mladin, o. c. str. 23, Tab. IX, sl. 4.

²² O tome usporedi lit. navedenu u bilj. 1.

²³ O tome usporedi lit. navedenu u bilj. 1.

²⁴ M. L. Nava, o. c. Tab. LXXVI, 255; LXXXVIII, 295, CLXIV, 580 itd.

²⁵ J. Mladin, o. c. str. 25, Tab. IX, 2; str. 25, Tab. XII, 1, 2; str. 25, Tab. XIII, 1 itd.

²⁶ Taj se oblik osobito dobro uočavao na slici koju donosi A. Stipčević, *Arte degli Illiri*. Milano 1963, sl. 23, desno.

²⁷ J. Mladin, o. c. Tab. XII, 1, 1a.

²⁸ M. L. Nava, o. c. Tab. LXXV, 254.

²⁹ P. Sticotti, *Atti e memorie XVIII*, str. 143, Tab. IV, 10; J. Mladin, o. c. str. 24, Tab. X, 2, 2a; XI, 1.

ukazivalo da on nije bio specifičan samo za stele nego i za neke druge spomenike nesakcijske grupe. U jednom dosta ograničenom repertoaru ukrasnih motiva nije isključeno da se pojavi i jedan koji može biti polivalentan u svom likovnom značenju. Ako je on na steli jasan zbog mjesta i karaktera spomenika kojem pripada, na bazi je njegovo značenje potpuno nesigurno, pa čak i pomalo besmisleno upravo zbog pojave figuralnog motiva nad njim, ali, usprkos toga, to ne mora zbunjivati i dovoditi u pitanje njegovu interpretaciju na navedenim stelama.

Na temelju svega gore iznesenog, smatram da je opravdano pretpostaviti da se na nezakcijskom području također javila ideja u antropomorfnom nadgrobnom spomeniku i da je živjela u različitim likovnim izričajima, više ili manje shematiziranim. Vjerujem da je antropomorfnu nadgrobnu spomenik u svojoj ideji vrlo drevan i da se u nekim nama danas nepoznatim vidovima pojavio vrlo davno, ali kada se manifestirao u monumentalnoj skulpturi u kamenu, vrlo je teško utvrditi. U formi u kojoj smo ga identificirali kod Japoda i Histra živio je vjerojatno do samog kraja arhajskog perioda, tj. do početka 5. st. prije n. e., a kasnije, po svoj prilici, dobija neke druge oblike, o kojima će ovdje još biti riječi. Na Balkanu je taj tip spomenika daleko slabije rasprostranjen nego u Italiji, ali to ipak ne znači da je poticaj za takvu koncepciju nadgrobnog spomenika nužno morao doći iz tog kraja starog svijeta.

Shematizirane stele nisu jedini oblik antropomorfne nadgrobne spomenike u Histra. Razvoj antropomorfne stele ide dalje u pravcu pretvaranja shematiziranih ljudskih forma u realne ljudske figure. Sljedeću stepenicu u razvoju predstavljaju ploče na kojima se u reljefu u en face položaju pojavljuju ljudske figure. Svi do sada očuvani primjerci su, na žalost, vrlo fragmentarni, tako da je njihovu cjelinu dosta teško rekonstruirati, ali se ipak osnovna tendencija jasno razaznaje.

Najzanimljiviji primjerak takve stele je fragment donjeg dijela nagog muškog tijela (T. II, 3)²⁹. Iako falus nije čitav sačuvan, ipak nema dvojbe da je bio u erekciji. Desno od nogu zapaža se jedan širi ornamentalni dio koji je odvojen od figure jednim vertikalnim obrubom u obliku zig-zag-trake, dok se desno vide ostaci spirale. Najvjerojatnije je i na lijevoj strani figure bio identičan ukrasni obrub, tako da simetrija bude potpuna. Gornji dio stele, na žalost, u ovakvom stanju sačuvanosti fragmenta nije moguće rekonstruirati.

Nešto modificirana stela s reljefnom ljudskom figurom je fragment nagih, najvjerojatnije, muških nogu³⁰. Sa strana nogu nema nikakvog obruba, ali s obzirom da je stražnja površina ravna, osim vertikalnih žljebova, očito je da se ne radi o punoj plastici muške ljudske figure, pa bih je, stoga, radije svrstao među nadgrobne stele. Ona je nešto razvijenija forma od gore spomenute stele.

Dalji razvoj nadgrobni spomenika kod Histra označava pojava nagih muških likova, sličnih grčkim ili radije etrurskim kurosima (T. II, 4; T. III, 1, 2). Takvih je figura bilo barem nekoliko, ali ipak je teško odrediti broj jer

²⁹ A. Puschi, *Nesazio*, str. 47, br. 27/124, sl. 11; J. Mladin, o. c. str. 26. Tab. XIV, 1.

³⁰ A. Puschi, *Nesazio*, str. 58 i d., sl. 19—21; J. Mladin, o. c. str. 27, Tab. XIV, 4; XI, 3.

su neki mogli pripadati istim figurama³¹. Nije moguće, naravno, tvrditi da je taj dosta realno i vrlo vješto prikazani ljudski lik derivirao od antropomorfne shematizirane stele, jer je njegova pojava, bez sumnje, rezultat dodira Histra s arhajskim civilizacijama, ali prihvatanje takvih skulptura sigurno je u vezi s neprekidno prisutnom likovnom idejom o ljudskoj figuri kao nadgrobnom spomeniku, bez obzira u kakvoj se formi ostvaruje (shematiziranoj ili, pak, realnoj). Ako je ta ideja neprekidno živjela u svijesti spomenutog naroda, sama forma u kojoj se ostvaruje nije bitna, pa su se razlike u likovnoj koncepciji relativno lako mogle premošćivati.

Nezakcijski kurosi, kako to meni izgleda, pokazuju značajke oblikovanja tijela i detalja arhajske skulpture prve polovice 6. st. prije n. e.³². Ne tvrdim da su i nezakcijski likovi iz tog doba, jer sve periferne kulture zaostaju po svojim likovnim manifestacijama za centrima radijacije, ali je ipak očito da su oni morali nastati na temelju nekih predložaka koje su slijedili. Treba naglasiti da sigurno nije postojao direktni kontakt Istre i Grčke ili, pak, grčke južne Italije, ali su arhajski utjecaji mogli pristići preko etrurske umjetnosti zbog geografske blizine. Budući da je etrurska arhaika mnogo posudila od grčke, stanovite sličnosti istarske i grčke arhaike lako su shvatljive. Utjecaj Etrurije, odnosno Italije pokazuju i neki detalji položaja ruku, nogu itd. Kurosi u grčkom svijetu imaju obično ruke pružene niz tijelo, dok su kod nezakcijskih obje ruke pregibljene u laktu i položene na grudni (T. II, 4; T. III, 3). Nije mi poznat ni jedan jedini slučaj tako položene ruku na figurama muškaraca u Grka. Ipak treba navesti da se na taj način položene ruke pojavljuju kod nekih ženskih likova iz arhaike, kao što su, na primjer, onaj iz Samosa³³ ili, pak, dama iz Auxerra³⁴. S druge strane, navedena gesta ruku susreće se i kod muškaraca i kod žena na etrurskom i italjskom području. Tako imamo već bista na poklopcima etrurskih kanopa³⁵, pa zatim na nizu monumentalnih likova³⁶. Izgleda da se, međutim, na nezakcijskim muškim likovima nije osobito vodilo računa o položaju pojedine ruke, te se na jednom torzu desna ruka nalazi više, a lijeva niže, dok je na drugom to obrnuto³⁷. Smisao te geste je problematičan. Čini mi da bi se možda mogao protumačiti kao izraz stanovite pietas ili, pak, neke geste iz sepulkralnog rituala. U tom pogledu je indikativan jedan etrurski reljef sepulkralnog karaktera iz Camucia kod Cortone, na kojem se pojavljuju figure u žalobnoj povorci s takvim stavom ruku na grudima³⁸. Osobito je važno što identičan položaj ruku imaju antropomorfne daunijske stele, a što mi se čini kao potvrda navedene pretpostavke³⁹.

³¹ A. Pusch, *Nesazio*, str. 57, br. 37/170, sl. 18; str. 56, sl. 18; J. Mladin, o. c. str. 26 i d. Tab. XIV, 2; str. 27, Tab. XV, 1, 1a; XV, 2, 2a.

³² Usp., na primjer, nadgrobni stup iz Tanagre s prikazom dva pokojnika, zatim kuros Aktaion I itd.; E. Buschor, o. c. str. 32, sl. 37, 38; str. 34, sl. 45—7.

³³ G. Lippold, o. c. Tab. 14, 1.

³⁴ G. Lippold, o. c. Tab. 2, 3.

³⁵ Tako, na primjer, na kanopi iz Chiusija ili, pak, vazi iz Betolle kod Chiusija. Usp. O. W. von Vacano, *Die Etrusker*. Hamburg 1955, Tab. 26 i 28.

³⁶ Tako, na primjer, na bisti iz Pietrera kod Vetulonije. Usp. R. Bianchi Bandinelli, s. v. *Etrusca Arte EAA III*, str. 472, sl. 569, ratnik iz Capestrana. te stelu iz Bellante. Usp. V. Cianfarani, o. c. str. 31 Tab. LXXXIX—XCIV; XCV.

³⁷ Usp. J. Mladin, o. c. Tab. XIV, 2, te XV, 1.

³⁸ P. Ducati, *La scultura Etrusca*. Firenze 1934, sl. na str. 5.

³⁹ M. L. Nava, o. c. str. 21 i d., sl. 19.

Uz etrursku zonu utjecaja čini mi se da je povezan i položaj nogu. Izgleda da su i ove slobodne muške statue jednako kao i one u reljefu imale noge paralelno jednu do druge (T. II, 3). Na arhajskim grčkim statuama jedna je noga redovno pružena, pa je očito da u tom pogledu nisu mogle biti uzor nezakcijskim skulpturama. Identičan položaj nogu kao na našim kipovima imaju oni s etrurskog ili, pak, italiskog područja⁴⁰.

Jedan fragment muške figure pokazuje penis u erigiranom položaju (T. III, 1). Vrlo je vjerojatno da je to način na koji je na ovom području bilo prikazivano muško spolno udo. To potvrđuju reljefi muškaraca na nezakcijskim stelama, o kojima je već bilo riječi. Muški likovi iz Grčke, Etrurije i drugih krajeva u kojima se pojavljuju takvi likovi, nemaju, koliko je to barem meni poznato, udo u takvom stavu. Jedini meni do sada poznati primjer u monumentalnoj plastici je na statui iz Hirschlandena, koja je sličnog karaktera kao nezakcijska, ali je dosta primitivnija⁴¹. Na taj problem navratit ću se još kasnije.

Kakav je karakter i funkcija istarskih kurosa? Mišljenja sam da oni ne predstavljaju božanstva, kao što to pretpostavljaju neki istraživači⁴². Koji me razlozi na to navode? Ni velika većina kurosa, osobito onih iz 6. st. prije n. e., nisu kultne prirode. Oni su uglavnom stajali nad grobovima kao monumentalna nadgrobna skulptura, sama nad grobom⁴³. Dovoljno je prisjetiti se statua Kleobisa i Bitonta, te brojnih drugih kojima nadgrobni karakter potvrđuje natpis⁴⁴. Malo je općenito kurosa za koje se može kazati da pripadaju kultnoj plastici. S druge strane, postoji relativno veliki broj kurosa koji su stajali kao ex voto figure u peribolima hramova, svetišta itd., kao što je slučaj s kipovima otkrivenim na atenskoj Akropoli⁴⁵. Oni su, dakle, obično intencionalni likovi realnih ljudi, najčešće njihovi nadgrobni spomenici. Takvog su karaktera obično i skulpture iz etrurskog ili, pak, italiskog kulturnog kruga sepulkralnog karaktera⁴⁶. Prema tome, s obzirom na spomenute analogije, kao i okolnosti nalaza naše skulpture na nekropoli Nezakcija, neodoljivo se nameće misao da su i one stajale u obliku slobodne ljudske figure nad grobovima kao biljeg. Što su predstavljali ljudski likovi nad grobovima? Mislim da oni predstavljaju isto ono što i u Grčkoj, Etruriji i Italiji: heroiziranog pokojnika⁴⁷.

Tako je završen proces razvoja antropomornog nadgrobnog spomenika. Drevna koncepcija biljega nad grobom u vidu samog pokojnika dostigla je u kontaktu s arhajskim kulturama svoju krajnju razvojnu formu, preobrazivši se od vrlo shematizirane antropomorfne stele u slobodne i go-

⁴⁰ Usp. spomenuti lik ratnika iz Capestrana (V. Cianfarani, o. c. str. 31, Tab. LXXXIX—XCIV).

⁴¹ H. Zürn, *Eine hallstattzeitliche Stele von Hirschlanden Kr. Leonberg (Würtbg)*. Germania 42, 1964, str. 27 i d. Tab. 3—5.

⁴² Pregled tih mišljenja usp. kod J. Mladin, o. c. str. 36 i d.

⁴³ O okolnostima nalaza usp. literaturu navedenu u bilj. 1.

⁴⁴ Usp. M. Collignon, *Les statues funéraires dans l'art grec*. Paris. 1911, str. 47 i d.

⁴⁵ Na primjer, statua nosača teleta, zavjetni dar nekog Rhombosa u vidu njegova lika. Usp. R. Lullies, *Griechische Plastik*. München 1956, str. 40, sl. 22, 23.

⁴⁶ Nema sumnje da su sve skulpture spomenute u bilj. 36 sepulkralnog karaktera.

⁴⁷ M. Collignon, o. c. str. 75.

tovo realne ljudske figure. Takav tipološki razvoj antropomorfnog spomenika nije morao imati veliki odraz u kronološkom pogledu, jer su sva tri tipa nadgrobnih spomenika o kojima je gore bilo riječi mogla dosta dugo paralelno postojati, tako da ne treba pretpostavljati velike međusobne kronološke razlike.

Dosegavši krajnji tipološki razvoj, tj. slobodnu i realnu ljudsku figuru, ponovno se moglo prići određenoj stilizaciji i pojednostavljivanju. Svjedočanstava takvog razvoja nemamo na histarskom području, ali se ipak stilizirane forme pojavljuju u nekim drugim ilirskim regijama. O tome će, međutim, biti niže riječi.

Na nekropoli u Nezakciju otkrivena je i jedna konjska glava koja po svojoj čistoći i superiornoj jednostavnosti, usprkos znatne oštećenosti, predstavlja svjedočanstvo velikog majstorstva histarskih kipara⁴⁸. Taj fragment, kao i još neki fragmenti konjanika⁴⁹, ukazuje da valja računati i na pojavu slobodnih konjaničkih statua koje su također mogle biti vrlo luksuzni nadgrobnji spomenici ili pak ex-voto figure. I u tom pogledu postoji paralelizam s arhajskim skulpturama⁵⁰. Konjaničke figure mogu se, po mom mišljenju, također smatrati kao jedan specifični vid prikaza heroiziranog pokojnika nad grobom.

Nakon gornjih razmišljanja treba se vratiti pitanju itifaličnosti nezakcijskih spomenika koji imaju penis u erekciji. Jedan prikaz među japodskim spomenicima pokazuje nagog muškarca s uzdignutim muškim udom. Taj se prikaz nalazi na bočnoj strani »ploče« iz Založja (T. III, 3)⁵¹. Erekcija se javlja i na jednoj figuri koja je po svojim stilskim obilježjima dosta slična onima na zaloškoj ploči. Ta se figura nalazi na jednoj kopči iz Jezerina⁵². Erekcija je prisutna i na nekim figurama iz Vača te prikazima na situlama⁵³. To bi ukazivalo da je erekcija imala neko značenje u području sjeveroistočno od Italije. Čini mi se da je malo vjerojatno da je izrazita itifaličnost slučajnost ili, pak, puka vizija nagog muškarca. U simboličkom likovnom jeziku erekcija gotovo uvijek ima smisao plodnosti, na što osobito ukazuju prikazi božanstava plodnosti, koja često imaju falus u erigiranom položaju (Priap, ilirski Silvan itd.). Možda bi se, stoga, i u slučaju nadgrobne skulpture moglo pomišljati na neku sličnu interpretaciju. Prikaz heroiziranog pokojnika kojeg prikazuje nadgrobna statua ili, pak, reljef s erigiranim spolnim udom, mogao bi ukazivati na njegov silazak u podzemlje i prihvatanje u krug božanstava plodnosti koji utječu na rast vegetacije. Ovakva slobodna interpretacija ima za cilj samo da istakne problem, bez pretenzije na potpunu preciznost.

⁴⁸ J. Mladin, o. c. str. 30, Tab. XVIII, 1.

⁴⁹ A. Pusch, *Nesazio*, str. 50 i d. br. 32/225; 34/138, sl. 14—16; J. Mladin, o. c. str. 28 i d. Tab. XVI, 1, 1a.

⁵⁰ Takvi su, na primjer, konjanici s Akropole u Ateni i Rampin jahač. Usp. G. Lippold, o. c., Tab. 22, 3 i 4. O jahačima na nadgrobnim spomenicima usp. i M. Collignon, str. 62 i d.

⁵¹ I. Čremošnik, o. c. str. 103 i d., sl. 3.

⁵² Z. Marić, *Japodske nekropole u dolini Une*. GZM N. S. XXIII, 1968, str. 21 i d., Tab. III, 23.

⁵³ F. Starè, *Kipec ilirskega bojovnika z Vač*. Arheol. Vestnik XIII—XIV, 1962—3, str. 384 i d., sl. 1—2, Tab. I—III. Umetnost alpskih Ilirov in Venetov. Ljubljana 1962, Tab. 30, 31, 36, 41 itd.

Spomenuvši gore »ploču« iz Založja, želio bih se samo u najkraćim crtama osvrnuti na problem karaktera tog spomenika (T. III, 4). Po svojoj formi taj spomenik, dug nešto malo manje od 2 m, nema tipičnu i daleko najčešću formu urne, koja je osobito omiljena na području Japoda. Spomenik iz Založja u literaturi se obično naziva velika urna⁵⁴ ili, pak, jednostavno »ploča«⁵⁵. Oba naziva nisu dobra i precizna. Rekao bih da je prvi i neosnovan, jer velikih urna nema nigdje. Nije, naime, funkcionalno za malo nagorenih kostiju i pepela raditi toliki recipijent. Ni osteoteke nisu veće, jer za složene ljudske kosti također ne treba mnogo prostora. Prema tome, veličina ploče ne govori u prilog jednoj takvoj interpretaciji. Isto tako, ta ploča nije mogla biti ni friz nekog hrama ili slično, jer ima i ostatke bočnih strana s reljefnim prikazima. Stoga, u obzir dolaze samo dvije interpretacije: ili je u pitanju baza za neku slobodnu skulpturu, kao što je bilo popularno u Ateni (jedna takva baza ima čak i vrlo slično koncipiranu povorku konjanika kao u Založju)⁵⁶, ili je to sarkofag. U prilog prvom rješenju ne govori činjenica što postoje dijelovi bočnih strana, jer su atenske baze obično sastavljene od ploča koje se međusobno jednostavno spajaju, pa nemaju bočnih strana. Zbog toga je mnogo prihvatljivija pretpostavka da se radi o sarkofagu⁵⁷. S obzirom da su Japodi paralelno upotrebljavali ritis incineracije i inhumacije, kako su to nedvojbeno pokazala istraživanja na tom području⁵⁸, sasvim je logično da se za imućne pokojnike koji su prakticirali skeletno pokapanje pojavio sarkofag, tada već davno poznati tip spomenika na Mediteranu⁵⁹. Nadam se da će novi nalazi na japodskom području potvrditi postojanje najranijih do sada poznatih sarkofaga na balkanskom području.

Nakon ekskursa o ploči iz Založja, vratimo se ponovno antropomorfnom tipu nadgrobnog spomenika. Iza japodskih i nezakcijskih primjeraka zadugo nema nadgrobni spomenika ovog karaktera⁶⁰. Nalazi s delmatskog područja, pronađeni pred desetak godina na nekropoli u Ruduši u Sinju⁶¹, pokazuju da je koncepcija tog tipa nadgrobnog spomenika prisutna u duhovnoj sferi i likovnoj viziji Ilira i nekoliko stoljeća kasnije. Ti dosta skromni spomenici na prvi pogled imaju izgled jednostavnih rimskih stela, ali, ako se analiziraju forme i detalji, jasno se pokazuje, kako je to B. Gabri-

⁵⁴ D. Sergejevski, *Iz problematike ilirske umjetnosti*. Centar za balkanološka ispitivanja knj. 1, 1965, str. 123; B. Raunig, o. c. str. 30.

⁵⁵ I. Čremošnik, o. c. str. 103 i d.

⁵⁶ M. Robertson, *A History of Greek Art*. Cambridge 1975, str. 109, Tab. 31, c.

⁵⁷ To je kao jednu od mogućnosti iznio D. Sergejevski, *Iz problematike ilirske umjetnosti*. U Herceg-Novom prilikom održavanja ovog simpozija rekao mi je B. Čović da i on misli da se radi o sarkofagu i da je o tome ranije pisao. Za to mišljenje do tada nisam znao. Usp. B. Čović, *Od Butmira do Ilira*. Sarajevo 1976, str. 165 i d.

⁵⁸ Usp. Z. Marić, o. c. str. 42 i d. Isto i B. Čović, o. c. str. 164 i d.

⁵⁹ Sarkofag se kao forma theke za tijelo i nadgrobnog spomenika pojavljuje već od Egipćana.

⁶⁰ Pristalica sam ranijeg datiranja dijela kompleksa japodske skulpture. O razlozima za takvo mišljenje ovdje mi nije moguće raspravljati.

⁶¹ Nekropola je otkrivena 1970. godine prilikom proširenja hale ciglane. Ostatke nekropole istražio je B. Gabrićević. Rezultati tih istraživanja nisu još objavljeni.

čević utvrdio, prisutnost antropomorfnih znakova⁶². Stela Paio Totius (T. IV, 1) ima rozetu kao glavu a oko nje ogrlicu, zatim fibule približno na visini ramena. Na dnu ploče je, pak, predstavljen friz naspramno izrađenih trokuta koji simboliziraju ukras na haljini žene. Drugi spomenik, koji pripada nekom Verzu (T. IV, 2), ima izvučena ramena poput onih na daunijskim i nezakcijskim primjercima, te među njima polukružnu glavu s rozetom. Treba, međutim, naglasiti da se na obje te stele osjeća i utjecaj tipičnih rimskih stela, koji je početkom 1. st. n. e. bio jako proširen u Dalmaciji. Vrlo brzo će potpuno prevladati rimske forme nadgrobni spomenika. Stela više nikad neće imati antropomorfnu koncepciju nego će biti oblikovana kao pročelje naiskosa sa zabatom i ostalim arhitektonskim elementima. Novi tip nadgrobni spomenika je drugačiji, iako je i on pradavan. On proističe, naime, iz koncepcije groba kao kuće pokojnika.

Vrlo je zanimljiv primjer antropomorfni nadgrobni spomenik iz Budve (T. IV, 3)⁶³. Na vrhu približno piramidalnog cipusa izrađena je glava pokojnika, a sam vrh je lagano zaobljen. Po svojoj formi taj spomenik izgleda poput izduženog čunja koji se obično u paru nalazio pred grobnom komorom nekropole u Budvi i predstavlja njegovu dalju razradu. Očito je da on predstavlja lik pokojnika. Nije isključeno da i u čunju bez glave (T. IV, 4) tj. u toj jednostavnoj formi tipa cipusa treba vidjeti ljudsku figuru⁶⁴. Šteta je što je na čunju s glavom portret toliko izlizan da je o njegovim karakteristikama praktično nemoguće govoriti. Ipak mi se čini da način tretmana glave i njena forma prije ukazuju na rimski likovni postupak, pa bi to bila indicija da je primjerak s glavom mlađi od onog prostog čunja i da predstavlja njegovu razradu.

Na temelju svega onoga što sam gore iznio, proizlazilo bi da je sve do rimskog doba kod naroda na Balkanu živjela drevna forma nadgrobni spomenika. Antropomorfni nadgrobni spomenik nije bio specifičan za Ilire ili bilo koji drugi narod u Sredozemlju u posljednjem tisućljeću prije n. e. On je bio prisutan praktično svuda, samo negdje više, a negdje manje. On, dakle, nije isključivo ilirski, ali je i ilirski. Forme antropomorfni spomenika se mijenjaju, ali ideja ostaje i traje duži vremenski period. Tek će rimske forme stela, ara, cipusa itd., koje su drugačijeg nastanka, istisnuti drevni antropomorfni tip nadgrobni spomenika.

RESUME

MONUMENTS SEPULCRAUX DU CARACTERE ANTHROPOMORPHE CHEZ LES ILLYRIENS

La sculpture chez les Histres et les Iapodes, et un peu moins chez les Illyries ailleurs dans les Balkans est en général du caractère sépulcral. On peut dire cela sans réserve pour la sculpture des Iapodes, parce qu'elle apparaît sur les

⁶² Odmah nakon pronalaska stela B. Gabričević je utvrdio elemente antropomorfizma na nekim primjercima.

⁶³ D. Rendić-Miočević, *La tombe illyro-romaine à la lumière des nouvelles fouilles et découvertes en Yougoslavie*. Atti del Settimo Congresso Internazionale di Archeologia Classica. Rim 1961, str. 147 i d., sl. 2.

⁶⁴ D. Rendić-Miočević, o. c. sl. 4.

urnes dont le caractère sépulcral est hors de doute. Deux ou trois monuments provenant de cette région sont problématiques quant à la destination, mais selon toute apparence leur caractère sépulcral est tout à fait probable. Le groupe de monuments provenant de Nesactium a été découvert sur la nécropole de cette agglomération fortifiée histrienne et il faut le considérer probablement, au moins dans sa plus grande partie, comme sépulcral. Il est dommage qu'on ne connaît pas les circonstances de trouvaille des exemples de la sculpture provenant des autres localités en Istrie.

Dans cette contribution l'auteur ne peut pas prendre en considération tout le complexe de la sculpture apparaissant dans les Balkans, parce qu'il faudrait avoir beaucoup plus d'espace que ce rend possible une communication. Pour cette raison, il y s'occupera seulement d'un problème — mentionné dans le titre — étant marginal par rapport à tout le matériel disponible.

B. Raunig a découvert, parmi les fragments au Musée régional à Bihać, un fragment rappelant à l'urne, mais il a eu sur le côté antérieur présentés les bijoux, et de derrière la tresse s'étendant par le dos. Elle a conclu par conséquent qu'il y s'agit d'une figure féminine stylisée rappelant à l'idole de Dalj, et que ce fragment est aussi un idole. Il n'y a pas de doute que B. Raunig a bien conclu que ce fragment et encore un autre, moins clair ne sont pas les urnes et qu'ils représentent les figures humaines stylisées. Mais, l'auteur de ces lignes n'est pas d'accord avec elle qu'il les faut interpréter comme les idoles. Il supposer qu'il les faut ranger parmi les trouvailles de l'art sépulcral et les expliquer comme stèles du caractère anthropomorphe, étant populaires partout par la Méditerranée, et surtout sur la côte orientale italique (Monte Gargano, Emilia, Abruzzi etc.). Etant donné que cette idée concernant le monument anthropomorphe sépulcral est présente dans les Balkans même jusqu'à l'arrivée des Romains, il est alors tout à fait probable qu'il faut attribuer les monuments iapodiens à ce groupe. La forme de stèle iapodienne de Golubić est connue dans les Balkans encore au néolithique récent (Vinča, Vučedol), et ensuite plus tard (Dalj). Elle a eu sa continuité même jusqu'à la période protohistorique quand elle disparaît sans retour.

Aussi chez les Histres apparaît le type de stèle anthropomorphe étant seulement au sens formel essentiellement différent des exemples déjà mentionnés provenant de la région des Iapodes. Les exemples histriens sont, malheureusement, assez modestes, et il n'est pas étonnant qu'ils n'étaient pas interprétés comme les stèles.

Le premier type de stèle anthropomorphe histrienne est fait en forme de dalle avec l'incision semi-circulaire sur le côté supérieur, et les angles tirées que épaules. A ce type appartiennent deux fragments: l'un provenant de Poreč, et l'autre de Buje. Ces deux fragments sont assez semblables, et les spirales séparées se trouvant sur le côté antérieur semblent plutôt que la décoration du costume, que les spirales enchaînées de nombreuses plaques ornementales de Nesactium. La fin supérieur est presque identique que sur les stèles de la région daunienne, et sur la base d'une telle comparaison l'auteur l'attribue au groupe des stèles.

L'autre type de stèle anthropomorphe appartenant au complexe des sculptures de Nesactium est conservé dans quelques exemples étant assez fragmentaires. Ce type consiste du corps aux épaules tirées et le coup marqué. Il est très indicatif le fait que tous ces fragments ont le côté antérieure et postérieure orné. Cette forme peut être identifiée sur la base des analogies dauniennes.

Sur la base des faits ci mentionnés, l'auteur suppose qu'il est justifié conclure qu'il a existé aussi sur la région de Nesactium une idée concernant le monument sépulcral anthropomorphe et que cette idée a vécu dans les différentes formes plastiques plus ou moins schématisées.

Les stèles schématisées ne sont pas la seule forme du monument sépulcral en Histrie. Le développement s'étend de la forme schématisée vers la figure humaine réelle. La marche suivante dans le développement représentent les stèles sur lesquelles apparaît la figure humaine réelle en face. Un tel exemple le plus intéressant est une dalle sur laquelle ont été conservées les jambes d'un homme et les testis, tandis que le phallos, n'étant pas conservé, a été en erection. Du côté droit a été une bande ornementale. La bande identique a été probablement sur le côté gauche, mais elle n'est pas conservée. Il n'y avait pas de bordure ornementale, mais la figure en était dans la position identique.

Le développement ultérieur de l'idée concernant le monument sépulcral anthropomorphe chez les Histres présente l'apparition des hommes nus, semblables aux curos grecs archaïques ou encore mieux étrusques. Il n'est pas possible prétendre que cette figure humaine assez réellement et adroitement présentée avait dérivé de la stèle anthropomorphe parce qu'on peut expliquer leur apparition seulement par les contacts étroits avec ces civilisations archaïques, mais leur acceptation a été assez facilitée par l'idée, continuellement présente, concernant la figure humaine sur le monument sépulcral.

On sent aussi dans quelques détails l'influence de l'Etrurie, c'est-à-dire de l'Italie, sur les figures humaines nues istriennes. Les mains posées sur la poitrine ne sont pas caractéristiques pour la Grèce, mais au contraire pour l'Etrurie et l'Italie, où on peut citer plusieurs analogies. La signification de ce geste est problématique. Il semble qu'on pourrait l'expliquer comme l'expression d'une certaine piété ou d'un geste ayant rapport au rite funéraire. Dans ce sens l'auteur démontre le relief provenant de Camucio près de Chiusi, sur lequel plusieurs hommes, probablement participants à la procession funéraire, ont les mains dans la même position. Le même indice dans ce sens est la position des mains sur les stèles dauniennes anthropomorphes.

Ces figures sont liées à la zone étrusque aussi par la position des jambes étant parallèle mutuellement. Il est évident que la jambe allongée des curos archaïques n'y est pas présente. Cette position est connue seulement sur la péninsule italique.

Sur toutes les présentations des hommes sur les monuments de Nesactium le pénis est en érection. On ne peut remarquer une telle position ni sur les monuments en Grèce ni en Etrurie. L'auteur connaît un seul exemple, c'est la statue provenant de Hirschlanden, étant ithyphallique et du caractère semblable que celle à Nesactium, mais beaucoup plus primitive.

Quel est le caractère et la fonction des curos istriens? Sur la base de circonstance de trouvaille, ainsi que sur la base des analogies provenant d'Etrurie et de Grèce, l'auteur suppose qu'il s'agit des présentations du défunt héroïsé, posé comme le sème au-dessus de la tombe. L'ancienne conception de marquer la tombe par la figure du défunt a atteint sa forme de développement extrême, se transformant de stèle, très schématisée et anthropomorphe dans les figures humaines presque réelles. Arrivant jusqu'au développement typologique extrême, les recherches formelles ont pu de nouveau aller de la forme humaine réelle vers une certaine stilisation. Il n'y avait pas un tel développement sur la région istrienne, mais les formes stylisées apparaissent dans quelques autres régions illyriennes.

On a découvert sur la nécropole à Nesactium aussi une tête de cheval de très bonne qualité. Peut-être que telles sculptures aussi ont présenté les monuments sépulcraux de luxe anthropomorphes.

L'auteur retourne sur le problème ithyphallique. Il démontre sa présence dans les régions au nord et à l'est de l'Italie. Il suppose le fait qu'il pourrait s'agir d'un symbole de fertilité, c'est-à-dire de descente du défunt dans le sous-sol et de son influence sur la croissance. Mais, il tient, pourtant, qu'il n'y a assez d'arguments pour une telle supposition.

Il n'y avait pas longtemps après les exemples iapodiens et de Nesactium, de monuments sépulcraux du caractère anthropomorphe. Les stèles provenant de la région delmate (Ruduša-Sinj) démontrent que cette idée a vécu encore quelques siècles plus tard dans la sphère spirituelle et la vision plastique des Illyriens. Le premier exemple est la stèle Paio Totius, ayant sur le sommet une rosette autour de laquelle e été un collier et à droite une fibule avec les pendentifs. L'autre stèle d'un certain Verzo ayant les épaules tirées, ainsi que sur les stèles dans la région daunienne ou de Nesactium. Ces deux stèles proviennent du Ier siècle de n. è.

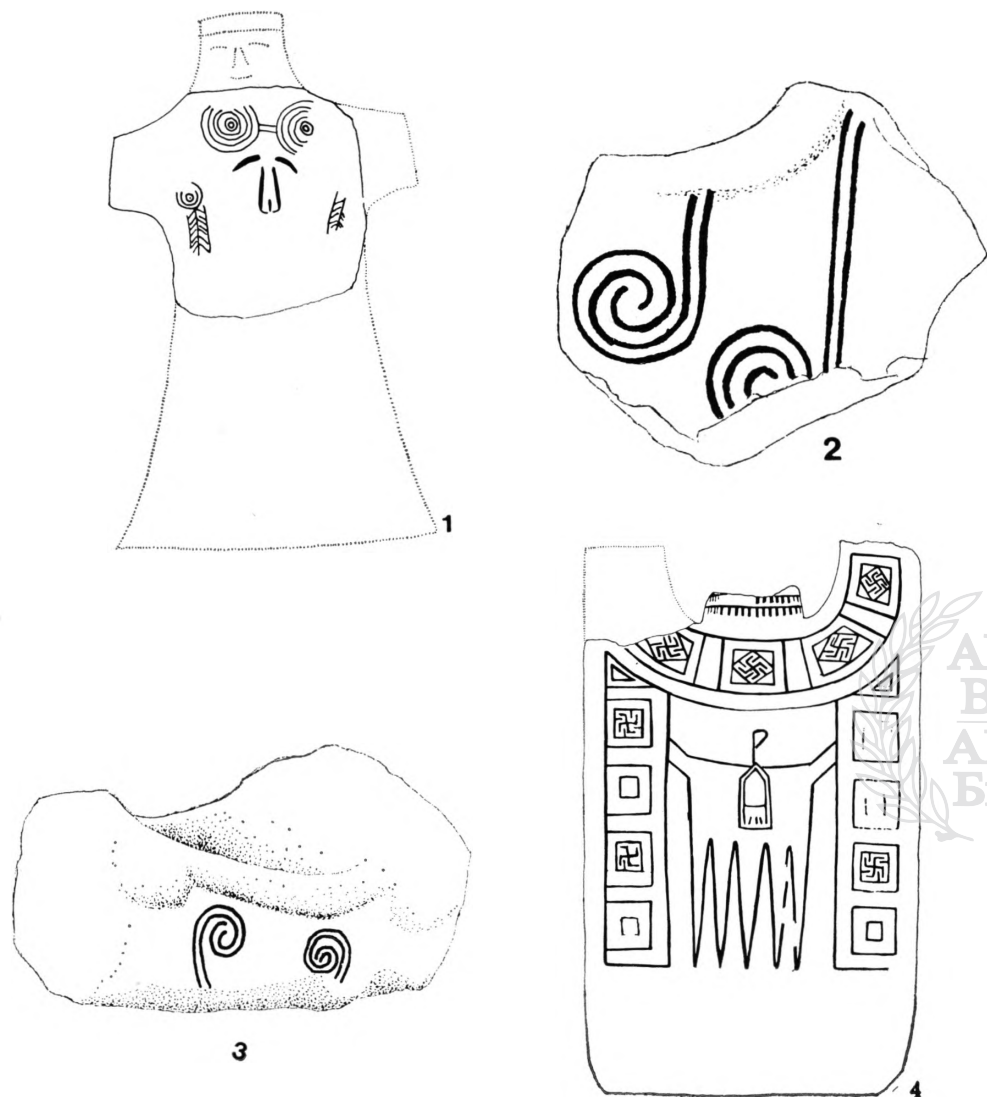
Les formes romaines vont bientôt prédominer et repousser complètement la stèle anthropomorphe. La stèle romaine, conçue architectoniquement, provient d'une autre idée de monument sépulcral (la tombe comme la maison du défunt).

Un type anthropomorphe de monument sépulcral a été connu aussi à Budva. Au sommet d'un cippe conique a été présentée la tête humaine. Peut-être qu'un

tel cippe conique sans tête, étant assez populaire dans cette région adriatique, a aussi caché cette idée anthropomorphe.

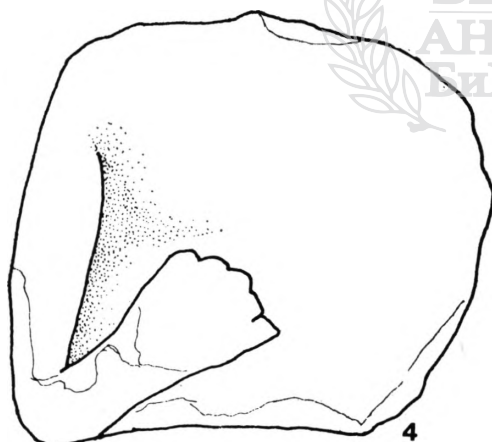
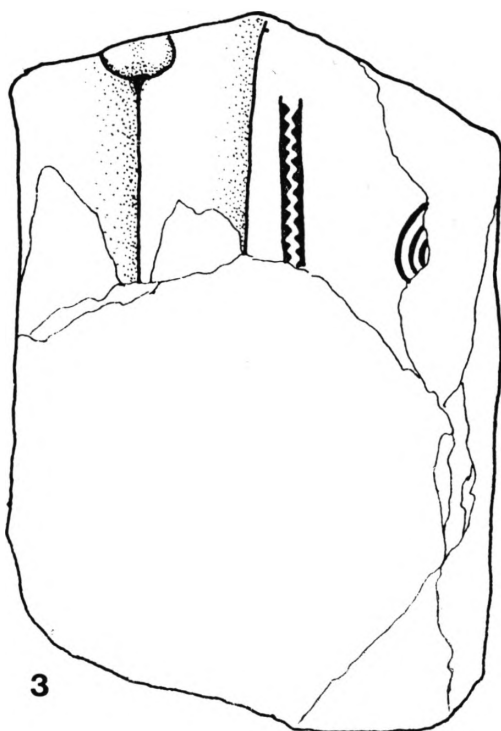
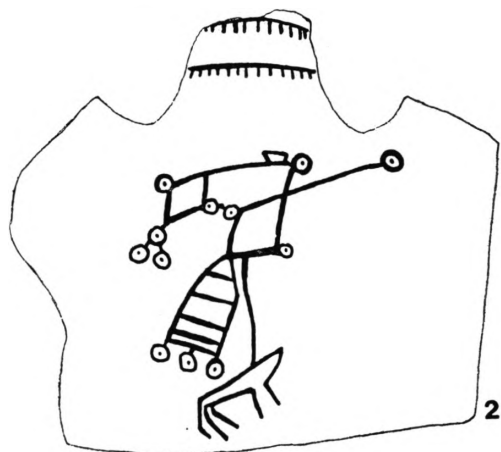
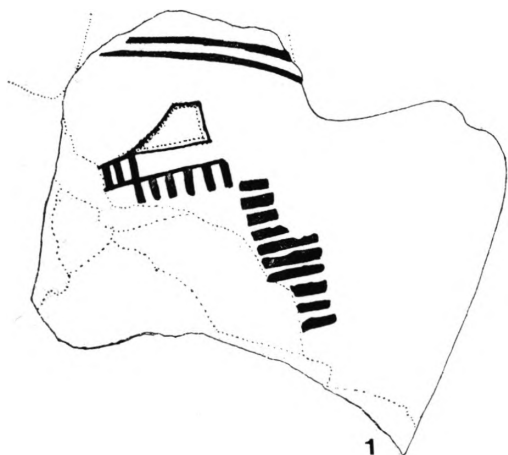
Sur la base de tout ce qu'on a présenté ici on pourrait conclure, que même jusqu'au temps romain, a vécu chez les peuples balkaniques l'ancienne forme de monument sépulcral anthropomorphe. Ce monument n'a pas été spécifique pour les Illyriens ou pour n'importe quel autre peuple sur la Méditerranée dans le dernier millénaire av. n. è. Il a été connu pourtant, quelque part plus et quelque part moins populaire. Il n'est pas alors exclusivement illyrien, mais il est aussi illyrien. Les formes de monument anthropomorphe changent, mais l'idée reste et dure dans une période plus longue. Ainsi les stèles romaines, arès et cippes, étant d'origine formel différente, auront supplanter le type antique anthropomorphe de monument sépulcral.

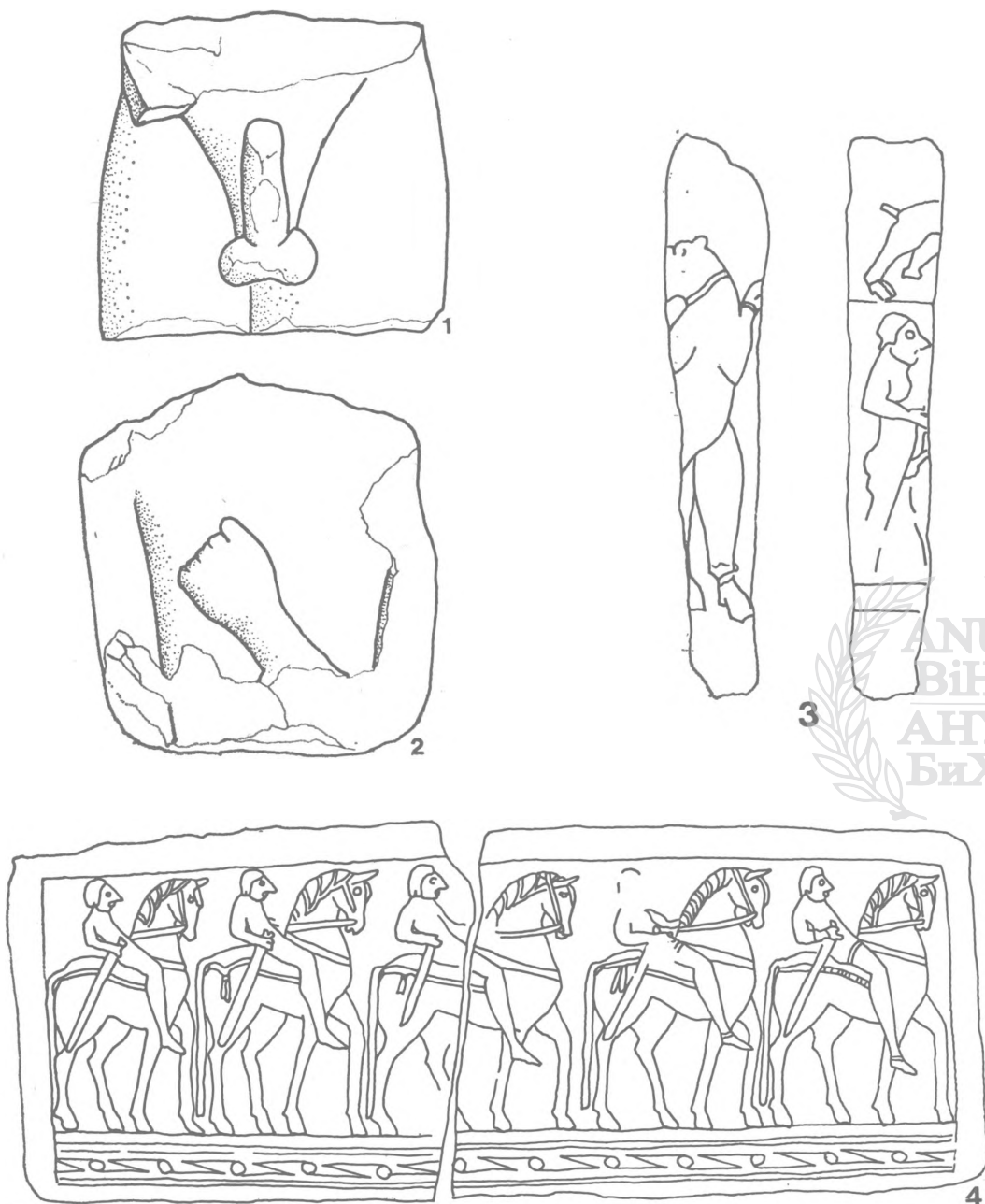
1. — Fragment antropomorfne stele iz Golubića kod Bihaća, Regionalni muzej Bihać (prema B. Raunig); 2. — Fragment antropomorfne stele iz Poreča (?) Zavičajni muzej Poreč (prema J. Mladin); 3. — Fragment antropomorfne stele iz Buja (?) (prema J. Mladin); 4. — Antropomorfna stela iz Monte Gargana, Museo del castello di Manfredonia (prema M. L. Nava)

T. II

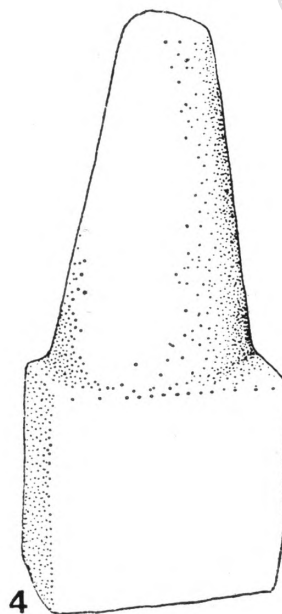
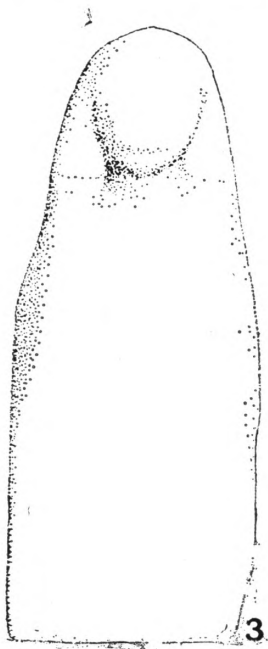
1. — Fragment antropomorfne stele iz Nezakcija, Arheološki muzej Istre Pula (prema A. Stipčević); 2. — Antropomorfna stela iz Monte Gargana, Museo del castello di Manfredonia (prema M. L. Nava); 3. — Stela iz Nezakcija, Arheološki muzej Istre Pula (prema J. Mladin); 4. — Statua muškarca (grudi) iz Nezakcija, Arheološki muzej Istre Pula (prema A. Stipčević)

T. III

1. — Statua muškarca (spolni organ) iz Nezakcija, Arheološki muzej Istre Pula (prema A. Stipčević); 2. — Statua (grudi) iz Nezakcija, Arheološki muzej Istre Pula (prema A. Stipčević); 3. — Bočne strane sarkofaga iz Založja, Zemaljski muzej Sarajevo (prema I. Čremošnik); 4. — Prednja strana sarkofaga iz Založja, Zemaljski muzej Sarajevo (prema I. Čremošnik)

T. IV

1. — Stela Paio Totius iz Ruduše (Sinj), Muzej Cetinske krajine Sinj; 2. — Stela Verza iz Ruduše (Sinj), Muzej Cetinske krajine Sinj; 3. — Cipus s glavom iz Budve (prema D. Rendić-Miočević); 4. — Cipus bez glave iz Budve (prema D. Rendić-Miočević)